

Philosophical and legal substantiation of social control in the context of the contradiction of "man-society"

Філософсько-правове обґрунтування соціального контролю в контексті суперечності «людина-суспільство»

Victor Nalutsyshyn

Key words:

society, state, values, social control, legal order.

Ключові слова:

суспільство, держава, цінності, соціальний контроль, правовий порядок.

Соціальний контроль (далі – СК) необхідно розглядати в контексті суперечності «суспільство-людина», при цьому слід дотримуватися балансу між інтересами людини та інтересами суспільства. Тому, шукаючи свою соціальну та особистісну ідентичність, людина повинна запропонувати суспільству такі способи поведінки і діяльності, які б були не девіантні та не потребували контролю з боку певних інститутів суспільства. Саме такий розвиток подій є шляхом до формування та збереження правового порядку, який неможливий без вибору правильного СК.

Метою статті є дослідження поняття, ознак СК як засобу забезпечення правового порядку.

Для того щоб здійснити категоріальний транзит поняття «соціальний контроль», спершу слід з'ясувати його природу та призначення. У філософській, соціологічній та юридичній літературі поняття СК тлумачиться неоднозначно. Одні автори розуміють його як сукупність процесів у соціальній системі (суспільстві, соціальній групі, організації і т. п.), за допомогою яких забезпечується дотримання певних «зразків» діяльності, а також дотримання обмежень у поведінці, порушення яких негативно позначається на функціонуванні системи. Інші стверджують, що це механізм, за допомогою якого суспільство і його підрозділи забезпечують дотримання певних обмежень, умов, порушення яких завдає шкоди функціонуванню соціальної системи. Треті вважають, що СК – цілісна система всіх соціальних регуляторів (державних і громадських інститутів, права та моралі, звичаїв, традицій, установок). Четверті впевнені, що це – система спостереження і перевірки процесу функціонування відповідного об'єкта з метою усунути його відхилення від заданих параметрів¹.

Видається за необхідне систематизувати запропоновані у літературі підходи до поняття СК:

1) До першої групи віднесемо ті підходи, в яких СК розуміється як саморегуляція суспільних відносин.

Я.І. Гилинський визначає СК як «механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення і підтримання в даному суспільстві нормативного порядку»². СК розглядають як спосіб саморегуляції системи, що забезпечує впорядковану взаємодію складових її елементів за допомогою нормативного (в тому числі правового) регулювання³. Ю.П. Аксененко вважає, що під СК слід розуміти нормативне регулювання поведінки людей і їх взаємовідносин, що забезпечує саморегуляцію соціальної системи – елемент соціальних інститутів, наявність якого забезпечується дотриманням індивідами соціальних норм, правил діяльності і соціальних обмежень⁴.

¹ Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства» / Б.К. Мецаев. – М. : ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». 2004. – С. 45.

² Гилинський Я.І. Соціальний контроль над девіантністю в сучасній Росії: теорія, історія, перспективи / Я.І. Гилинський // Соціальний контроль над девіантністю. – СПб. : СПб. філіал Інститута соціології РАН, Балтійський інститут екології, політики і права, 1998. – С. 4.

³ Российская социологическая энциклопедия. / под ред. Г.В. Осипова. – М. : Норма-Инфра-М, 1998. – С. 213–214.

⁴ Социология. Наука об обществе [учеб. пособ.] / [Ю.П. Аксененко, В.Н. Каспарян, С.И. Самыгин]. – Харьков, 1996. – С. 372.

Розглядаючи вищенаведені визначення, слід повернутися до питання саморегуляції, яке у літературі вживається як синонім до самоорганізації. Нагадаємо, що самоорганізація можлива на особистісному рівні, а також на рівні громадянського суспільства. Отже, дане визначення не охоплює організаційної складової частини контролю, який можливий завдяки нормам законодавства.

2) Друга група науковців розглядає СК як спосіб регуляції.

На думку Б.П. Шаповалова, СК – це механізм соціальної регуляції, яка є складно організованою системою і включає в себе не тільки цінність як уявлення про бажане і норму як стійкий зразок поведінки, прийняті в даному суспільстві, а й елемент, здатний на практиці попередити і відновити поведінку, що відповідає нормам⁵. А.І. Кравченко розглядає СК як механізм соціальної регуляції поведінки і підтримки суспільного порядку^{6 7}. У цих визначеннях не згадується про самоорганізаційну складову частину контролю, яка є дуже важливою, оскільки є найбільш ефективною у досягненні правопорядку. Мова йде про самоконтроль та громадський контроль як складники самоорганізації.

3) До третьої групи слід віднести розуміння СК як засобу впливу на поведінку людини.

Є.В. Андрієнко пропонує розуміти під СК вплив суспільства на установки, уявлення, цінності, ідеали та поведінку людини⁸. На думку Є.М. Кузнецової, СК – це цілеспрямований управлінський вплив суб'єкта СК на об'єкт із метою формування в останнього бажаних моделей поведінки, світосприйняття і моральних орієнтирів⁹. Як вважає Є.О. Цишковський, СК – це вплив на правову поведінку, що здійснюється різними суб'єктами за допомогою юридичних та інших засобів, у результаті якого досягається і забезпечується його відповідність діючим юридичним нормам¹⁰.

4) До четвертої групи відносимо погляди тих науковців, що визначають СК відповідно до його завдання – забезпечення рівноваги, стабільності і порядку.

О.Г. Данильян пропонує під СК розуміти механізм підтримки соціальної рівноваги, який забезпечує життєдіяльність сучасного суспільства й ефективність його соціального управління¹¹. А.І. Шинкарьова – систему суспільних і державних механізмів, за допомогою яких підтримується рівновага, стабільність і громадський порядок, важливим елементом якого є правопорядок¹².

5) П'ята група науковців пропонують розглядати СК через нормативно-ціннісне регулювання.

Л.І. Петражицький розглядав СК як діючу систему суспільних норм і приписів¹³. В.Н. Кудрявцева вважає, що СК є сукупністю норм, інститутів і відносин, спрямованих на забезпечення поведінки людей відповідно до норм поведінки, які виражають їх інтереси та охороняються суспільством, державою, соціальними групами¹⁴.

Такі науковці, як Н. Аберкромбі, С. Хілл, Б. Тернер відзначають, що СК досягається поєднанням факторів схильності до підпорядкування, примусу і прихильності суспільним цінностям¹⁵.

5) Шоста група науковців пропонує розуміти СК як систему засобів, що визначає критерії допустимої поведінки, та як механізм усунення девіантної поведінки.

⁵ Шаповалов Б.П. Нормативно-ценностная регуляция социального поведения и социальный контроль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pglu.ru/upload/iblock/bcc/uch_2008_xiii_00012.pdf.

⁶ Кравченко А.И. Социология / А.И. Кравченко. – Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – С. 133.

⁷ Социология для юристов : [учеб. пособ.] / С.И. Курганов, А.И. Кравченко. – М. : Закон и право, 2000. – С. 117.

⁸ Андриенко Е.В. Социальная психология : [учеб. пособие]. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – С. 25.

⁹ Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом : [монография] / Е.М. Кузнецова. – Москва–Берлин : Директ-Медиа, 2014. – С. 54.

¹⁰ Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства» / Е.А. Цишковский. – Н. Новгород, 2003. – С. 10.

¹¹ Данильян О.Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. Проблеми правового виховання в сучасній Україні (круглий стіл) / О.Г. Данильян // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 221.

¹² Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства» / А.И. Шинкарев. – Саратов, 2006. – С. 11.

¹³ Петражицкий Л.И. Очерки философии права. Вып. 1. Основы психологической теории права. Обзор и критика современных воззрений на существо права / Л.И. Петражицкий. – СПб. : Тип. Ю.Н. Эрлих, 1990. – С. 117.

¹⁴ Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М.: Наука, 1982. – С. 227–228.

¹⁵ Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – С. 303.

Згідно з Великим тлумачним соціологічним словником, СК – це практика всіх видів соціальних груп за приписом і заохочення конформності, застосування санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми¹⁶. На думку С.С. Вітвіцького, СК – сукупність процесів у соціальній системі, за допомогою яких забезпечуються визначені «зразки» діяльності, а також дотримання обмежень у поведінці, порушення яких негативно позначається на функціонуванні системи¹⁷. О.І. Зубарева визначає СК як систему натиску і примусу, що діє як набір зразків поведінки, за допомогою якої соціальне середовище забезпечує підпорядкування членів суспільства певним нормативам, завдяки якій досягається конформізм і, яка, відповідно, служить для досягнення та підтримання стабільності соціального цілого¹⁸.

Отже, існують різні підходи до розуміння сутності СК, який розглядається як необхідний елемент соціальної стабільності і соціального порядку і описується категоріями потреб та інтересів, цінностей і норм, (різноманітних за походженням, суб'єктом та об'єктом), санкцій (позитивних та негативних), соціальної структури, соціальної організації, суспільних відносин, і т.д. Поряд із тим, слід погодитися, що «питома вага» кожного з них у процесі власне функціонування і ефективності контролю залишається невизначеною емпірично через їх неопераціоналізованість і теоретичну неоднозначність¹⁹.

Можна констатувати, що проблема сутності (природи контролю), як і раніше, не вирішена; аналіз літератури з різних галузей права та ряду інших наук свідчить про те, що у визначенні контролю серед вчених немає єдності. Автори визначають його по-різному: як засіб, фактор, форму, функцію, діяльність, систему, елемент, умову, регулятор, гарант, явище, інститут, зворотний зв'язок, метод, правомочність, атрибут і т. д. Як і будь-який предмет дослідження, контроль розглядається різними науками, галузями знань, які прагнуть дати універсальну формулу поняття контролю, однак через призму інтересів різних наукових напрямків – філософських, управлінських, політичних, правових та ін.²⁰

До основних факторів, що впливають на розвиток і успішне функціонування різних форм СК, належать: легітимність влади, громадянська згуртованість, ефективна соціалізація, правова освіченість суб'єктів контролю, стійкі правові моральні установки і ціннісні орієнтації, наявність законодавчо закріплених прав на реалізацію СК, що реально забезпечуються державою, механізмів його практичної реалізації, а також забезпечення конструктивної взаємодії різних (як державних, так і недержавних) суб'єктів СК. Натомість до факторів, які сприяють деформації СК, належать такі: відсутність законодавчо закріплених механізмів; низька правова культура громадян; незнання законодавчих основ реалізації СК тощо²¹.

В.К. Кондов, досліджуючи СК, звертає увагу на його поліпарадигмальність, що посилена плюралізмом цінностей. Науковець говорить про два напрямки розуміння контролю. Згідно з першим, СК є складовою частиною механізму, спрямованого на встановлення порядку та соціальної рівноваги задля досягнення стабільності суспільства; згідно з другим, СК є засобом маніпуляції над індивідами з метою досягнення та зміцнення владних позицій²².

СК є універсальним механізмом регуляції соціальної системи, тільки володіючи такими необхідними характеристиками як: незалежність, пріоритетність принципів поваги честі і гідності особистості, масовість, альтернативність, багатоваріантність форм, засобів і методів, а також прогнозованість, гнучкість, компетентність і економічність²³.

¹⁶ Большой толковый социологический словарь: Русско-английский, англо-русский. / сост. Д. Джери, Дж. Джери. – М.: Вече, 2001. – Т.2. – С. 255–256.

¹⁷ Вітвіцький С.С. Співвідношення термінів «контроль» та «нагляд»: проблеми теорії, аналіз законодавства / С.С. Вітвіцький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2014. – № 12. – Т. 1. – С. 94.

¹⁸ Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / О.І. Зубарева. – Харків: Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2015. – С. 79.

¹⁹ Корж К.М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теорій кінця XIX – початку XX століття / К.М. Корж // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2011. – Вип. 13. – С. 34.

²⁰ Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства» / Б.К. Мецаев. – М.: ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». 2004. – С. 48.

²¹ Воробьева А.Г. Социальный контроль как фактор повышения эффективности деятельности полиции: на примере Московской области: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: спец. 22.00.08 «Социология управления» / А.Г. Воробьева. – М., 2013. – С. 12, 19.

²² Кондов К.В. Социальный контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 108.

²³ Воробьева А.Г. Социальный контроль как фактор повышения эффективности деятельности полиции: на примере Московской области: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: спец. 22.00.08 «Социология управления» / А.Г. Воробьева. – М., 2013. – С. 11.

А.С. Косінов виділяє такі ознаки СК:

- 1) СК реалізується через: соціалізацію особистості (внутрішній контроль), через взаємодію особистості з первинною соціальною групою, її культурою (груповий контроль), через взаємодію особистості, соціальної групи з суспільством в цілому;
- 2) це постійна соціальна взаємодія, за якої особистість впливає на СК, а СК зазнає вплив з боку особистості;
- 3) є складовою частиною соціального регулювання поведінки людей та суспільного життя;
- 4) визначається природою, характером та типом соціальної системи (тоталітарне суспільство чи демократичне);
- 5) основна мета СК – підтримувати порядок і стабільність у суспільстві²⁴.

До ознак СК як засобу забезпечення правопорядку можна віднести: процес його втілення чітко пов'язаний із правопорядком; СК здійснює вплив на управління суспільством; СК є результатом еволюції та соціального розвитку суспільства; він забезпечує суспільні потреби, стабільність існування держави і суспільства загалом; через СК здійснюється виховання членів суспільства; він впливає на індивідів та суспільство за допомогою формальних та неформальних санкцій; закріплюється на всіх рівнях функціонування соціальної системи; формує в індивіда позитивні установки, долає агресивність та соціальні конфлікти; сприяє засвоєнню, прийняттю індивідом норм, цінностей та моделей правової поведінки; консолідує та регламентує діяльність усіх членів суспільства; має відповідний інструментарій методів, за допомогою яких діє на індивіда та суспільство.

У літературі можна зустріти багато трактувань та підходів до пояснення виникнення та формування СК. Систематизувавши наявні поняття СК, слід констатувати наявність різних підходів до цього поняття. Вдається за доцільне їх поділити на групи: визначення, в яких СК розуміється як спосіб регуляції чи саморегуляції суспільних відносин; розуміння СК як засобу впливу на поведінку людини; трактування СК відповідно до його завдання – забезпечення рівноваги, стабільності і порядку; розгляд СК через нормативно-ціннісне регулювання; інтерпретування СК як системи засобів, що визначають критерії допустимої поведінки та як механізм усунення девіантної поведінки.

Здійснивши ґрунтовний аналіз понять, пропонуємо під СК розуміти складно організовану систему, яка виникає у суспільних відносинах та діє двосторонньо: суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова частина контролю) і суб'єктом контролю над державою, здійснюючи вплив як на державу, так і на себе (самоорганізовуючись), у тому числі у формі самоконтролю кожної людини над самою собою.

Анотація

У статті запропоновано визначення соціального контролю як складно організованої системи, яка виникає у суспільних відносинах та діє двосторонньо: суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова частина контролю) і суб'єктом контролю над державою, здійснюючи вплив як на державу, так і на себе (самоорганізовуючись), у тому числі у формі самоконтролю кожної людини над самою собою. Виявлено, що соціальному контролю, як засобу забезпечення правового порядку, притаманні такі ознаки: процес його втілення чітко пов'язаний із правопорядком; соціальний контроль здійснює вплив на управління суспільством; соціальний контроль є результатом еволюції та соціального розвитку суспільства; він забезпечує суспільні потреби, стабільність існування держави і суспільства загалом; через соціальний контроль здійснюється виховання членів суспільства; він впливає на індивідів та суспільство за допомогою формальних та неформальних санкцій; закріплюється на всіх рівнях функціонування соціальної системи; формує в індивіда позитивні установки, долає агресивність та соціальні конфлікти; сприяє засвоєнню, прийняттю індивідом норм, цінностей та моделей правової поведінки; консолідує та регламентує діяльність усіх членів суспільства; має відповідний інструментарій методів, за допомогою яких діє на індивіда та суспільство.

²⁴ Косінов С.А. Контроль як необхідна умова існування демократичної держави / С.А. Косінов // Проблеми законності. – 2013. – Вип. 123. – С. 67.

Summary

The article proposes the definition of social control as a complexly organized system that arises in public relations and acts bilaterally: society is the object of state control (the organizational component of control) and the subject of control over the state, exercising influence both on the state and on self (self-organizing), including in the form of self-control of each person over himself. It has been revealed that social control, as a means of securing legal order, has the following characteristics: the process of its implementation is clearly connected with law and order; social control exercises influence on the management of society; social control is the result of the evolution and social development of society; it provides social needs, the stability of the existence of the state and society as a whole; through social control, the education of members of society is carried out; it affects individuals and society through formal and informal sanctions; is fixed at all levels of the functioning of the social system; forms positive installations in the individual, overcomes aggression and social conflicts; promotes assimilation, adoption by the individual of norms, values and models of legal behaviour; consolidates and regulates the activities of all members of society; has an appropriate toolkit of methods that acts on the individual and society.

Використана література:

1. Андриенко Е.В. Социальная психология : [учеб. пособие]. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 264 с.
2. Большой толковый социологический словарь: Русско-английский, англо-русский. / сост. Д. Джери, Дж. Джери. – М. : Вече, 2001. – Т. 2. – С. 756.
3. Вітвіцький С.С. Співвідношення термінів «контроль» та «нагляд»: проблеми теорії, аналіз законодавства / С.С. Вітвіцький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2014. – № 12. – Т. 1. – С. 93–96.
4. Воробьева А.Г. Социальный контроль как фактор повышения эффективности деятельности полиции: на примере Московской области : автореф. дисс. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.08 «Социология управления» / А.Г. Воробьева. – М., 2013. – 26 с.
5. Гилинский Я.И. Социальный контроль над девиантностью в современной России: теория, история, перспективы / Я.И. Гилинский // Социальный контроль над девиантностью. – СПб. : СПб. филиал Института социологии РАН, Балтийский институт экологии, политики и права, 1998. – С. 4–18.
6. Данильян О.Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. Проблеми правового виховання в сучасній Україні (круглий стіл) / О.Г. Данильян // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 220–225.
7. Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації : дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / О.І. Зубарева. – Харків : Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2015. – 221 с.
8. Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 104–109.
9. Корж К.М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теорій кінця XIX – початку XX століття / К.М. Корж // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2011. – Вип. 13. – С. 32–41.
10. Косінов С.А. Контроль як необхідна умова існування демократичної держави / С. А. Косінов // Проблеми законності. – 2013. – Вип. 123. – С. 67.
11. Кравченко А.И. Социология / А.И. Кравченко. – Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 255 с.
12. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / Кудрявцев В.Н. - М.: Наука, 1982. – 287 с.
13. Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом : [монография] / Е.М. Кузнецова. – Москва–Берлин : Директ-Медиа, 2014. – 206 с.
14. Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства» / Б.К. Мецаев. – М. : ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия», 2004. – 194 с.
15. Петражицкий Л.И. Очерки философии права. Вып. 1. Основы психологической теории права. Обзор и критика современных воззрений на существо права / Л.И. Петражицкий. – СПб. : Тип. Ю.Н. Эрлих, 1990. – 138 с.
16. Российская социологическая энциклопедия. / под ред. Г.В. Осипова. – М. : Норма-Инфра-М, 1998. – 672 с.
17. Социологический словарь / [сост. Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер] – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 420 с.
18. Социология для юристов : [учеб. пособ.] / С.И. Курганов, А.И. Кравченко. – М. : Закон и право, 2000. – С. 117.
19. Социология. Наука об обществе [учеб. пособ.] / [Ю.П. Аксененко, В.Н. Каспарян, С.И. Самыгин]. – Харьков, 1996. – 688 с.

20. Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства» / Е.А. Цишковский. – Н. Новгород, 2003. – 186 с.
21. Шаповалов Б.П. Нормативно-ценностная регуляция социального поведения и социальный контроль [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://pglu.ru/upload/iblock/bcc/uch_2008_xiii_00012.pdf.
22. Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства» / А.И. Шинкарев. – Саратов, 2006. – 197 с.

Victor Nalutsyshyn,
*Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Criminal Law and Process
Khmelnitsky University of Management and Law*